

PAKİSTAN'DA ULUSAL HUKUK AÇISINDAN DİN EĞİTİMİNİN YASAL DAYANAKLARI VE UYGULAMAYA YANSIMALARI

Yrd. Doç. Dr. M. Nur PAKDEMİRLİ
Celal Bayar Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü

ÖZ

Pakistan'da 1956, 1962 ve 1973 yıllarında üç farklı anayasa yürürlüğe girmiştir. Bu anayasalar yapılan askerî müdahalelerle defalarca yürürlükten kaldırılmış ve bu süreçte askerî yasalar uygulanmıştır. Son olarak Ziya'ül Hak döneminde (1977-1988) ülkenin tüm kurumlarıyla İslâmîleştirilmesi kapsamında Şeriat Kanunu üst hukuk kaynağı olarak deklare edilmiştir. Tüm bu anayasa ve kanunlar Müslüman halkı İslâm ideolojisine uygun yaşama konusunda teşvik etmiş ve mezheplere göre din eğitim-öğretiminin özgürlüğü ilkesini savunmuş, ancak farklı biçimlerde uygulanmıştır. Bu çalışmada, Pakistan din eğitiminin ulusal hukuk açısından yasal dayanaklarını oluşturan kanun, kararname ve yönetmelikler ile bunların uygulamaya yansıma biçimleri incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Pakistan, Din eğitimi, Yasal dayanaklar*

LEGAL BASIS OF THE RELIGIOUS EDUCATION IN PAKISTAN IN TERMS OF THE NATIONAL LAW AND REFLECTIONS TO THE IMPLEMENTATION

ABSTRACT

In Pakistan three different constitutions were put into effect in 1956, 1962 and 1973. These constitutions repealed by the military interventions repeatedly and military law was applied in this process. Finally during Ziya'ül Haq era (1977-1988) Sharia Law was declared as the top source of law within the scope of Islamization of the country with all its institutions. All of these constitutions and laws encouraged Muslim people to live according to Islamic ideology and defended the principle of freedom of sectarian religious education, but were been applied in different ways. In this study, laws, decrees and regulations which constitute legal basis of the religious education in Pakistan and their implementations have been investigated.

Keywords: *Pakistan, Religious Education, Legal Basis*

GİRİŞ

Pakistan, 14 Ağustos 1947'de Hindistan'dan ayrılarak İslâm ideolojisi üzerine kurulan bir devlettir. Bu özellik, Kurucu Meclis tarafından 1949'da ilan edilen Hedefler Kararnamesi'nde (Objectives Resolution) ve hazırlanan anayasalarda vurgulanmış, (Khan, 1999, s. 75; L. A. Khan ve M. Z. Khan, s. 1;

Mullick ve Yusuf, 2009, s. 12; Saqıb, 1983, s. 174; Saeed, 1995, s. 80) din eğitimi ilgilendiren tüm kanun, kararname ve yönetmeliklere de dayanak noktası olmuştur. Ancak ilginçtir ki, ‘özgür bir İslâm devleti’ olma iddiasıyla kurulan Pakistan’ın ilk yönetim kademesini oluşturan 136 bürokratin 50’si İngilizdir. Kalan 86 Pakistanlının biri Hıristiyan, pekçoğu İsmailî¹ ya da Kâdiyânî² ve tamamı seküler anlayıştadır. (Saqıb, 1983, s. 179) Bu bürokratların İslâm ideolojisini ön plana çıkarmalarının temel nedeni, güçlü yönetimlerin bölgeden çekilişinin ardından, yüzlerce dili ve etnik unsuru barındıran ve İslâm ortak paydasında bir araya gelebilen Pakistan halkının küçük parçalara bölünmesini ya da hükümetle çatışmasını engellemektir. (Khan, 1999, s. 181)

İslâm ideolojisine dayandırılan siyasî ayırımın aksine, yönetim ve öğretim sisteminin bağımsızlık öncesi lâik yapılanmanın devamı niteliğinde olması başlangıçtan itibaren Pakistan’daki İslâmî grupları rahatsız etmiştir. (Mellor, 1985, s. 16) Bu gruplar anayasanın İslâmî esaslara göre hazırlanması için yoğun çaba göstermiş, ancak ilk hükümetlerce baskıya maruz bırakılarak safdışı edilmişlerdir. (Güner ve diğerleri, 2007, s. 150) Yönetimden gelen baskılar ve yıldırma politikaları ulemâyı siyasete girmeye zorlamış ve İslâmî grupların herbiri kendi siyasî partilerini kurmuşlardır. (Nayyar, 1998, s. 239) Ulemâ ile lâik kimliğe sahip bürokratlar arasındaki hâkimiyet mücadelesinin sahnelendiği siyasî arenadaki karmaşa askerî kesimin ya da dış güçlerin de dahil olmasıyla günümüze değin sürmüştür. Farklı anlayışlara özgürlük tanımayan her yönetim değişikliği ülke kalkınmasını ve gelişmesini sekteye uğrattığı kadar hukukve eğitim-öğretim alanlarında da dalgalanmalara yol açmıştır.

Bu çalışmada, bahsi geçen dalgalanmaların din eğitimi alanındaki etkilerini tespit etmek amacıyla Pakistan din eğitiminin ulusal hukuk açısından yasal dayanaklarını oluşturan kanun ve kararnameler, yönetmelikler ve bunların uygulamaya yansımaları ele alınacaktır.

I. Kanun ve Kararnamelerde Din Eğitimi

Pakistan’ın ilk anayasasını hazırlama çalışmalarını yürütmek üzere Temmuz 1947’de oluşturulan Kurucu Meclis, anayasanın temellendirileceği prensipleri içeren Hedefler Kararnamesi’ni Mart 1949 tarihinde açıklamıştır. Besmeleyle başlayan kararnamenin ilk maddelerinde şu ifadeler yer almıştır:

“Evrenin sahibi Allah’tır. O’nun Pakistan ülkesine sağladığı otorite onun çizdiği sınırlar doğrultusunda kullanılacak mukaddes bir emanettir. Ülkenin bu güç ve otoritesi halkın seçtiği şahıslar tarafından şu doğrultuda kullanılacaktır:

¹ **İsmailîlik:** Şiiliğin Cafer-i Sadık’ın 765 yılında ölümünün ardından yedinci imamı olan Musa b. Cafer yerine İsmail b. Cafer’i yedinci imam olarak kabul eden koluna verilen addır.

² **Kâdiyânîlik (Ahmedîlik):** Mirza Gulam Ahmed Kâdiyânî’nin mehdi, mesih ve son olarak peygamberlik iddiasıyla 1880 yılında Pencap’ta ortaya çıkan İslâm dışı bir anlayıştır.

İslâm'ın özgürlük, eşitlik, hoşgörü, sosyal adalet gibi anlayışları gözetilecektir. Müslümanlar bireysel ya da topluca, hayatlarını Kur'an ve sünnetin gerekleri ve öğretileri doğrultusunda düzenleyebileceklerdir. Azınlıkların, dinlerini ve kültürlerini özgürce yaşamalarını garantileyen yasalar hazırlanacaktır. Kanun önünde fırsat eşitliği; sosyal, ekonomik ve politik adalet; düşünce, inanç, ibadet özgürlüğü gibi bazı temel haklar garanti altına alınacaktır.” (Khalid, 2004, s. 113; L. A. Khan ve M. Z. Khan, s. 1; Khan, 1999, s. 177; Isani ve Virk, 2005, s. 22; S. M. Khalid ve M. F. Khan, 2006, s. 309; Talbani, 1996, s. 66)

Şer'i anayasa isteyen Pakistan İslâm ulemâsını yatıştırmak üzere kurucu meclisten geçirilen bu ifadeler hazırlanan tüm kanun ve kararnamelere temel teşkil etse de farklı hükümetlerce farklı biçimlerde yorumlanarak değerlendirilmiştir.

Pakistan'da bugüne değin 1956, 1962 ve 1973 yıllarında olmak üzere üç farklı anayasa yürürlüğe girmiştir. Din eğitimi bağlamında inceleyeceğimiz bu anayasalar yapılan askerî müdahalelerle defalarca yürürlükten kaldırılmış ve geçici askerî yasalar uygulanmıştır. Son olarak Ziya'ül Hak döneminde (1977-1988) ülkeyi tüm kurumlarıyla İslâmîleştirme kapsamında Şeriat Kanunu üst hukuk kaynağı olarak deklare edilmiştir.

A. 1956 Anayasası'nda Din Eğitimi

Pakistan'ın, seküler kimlikli bürokratlarının 7 Eylül 1950'de hazırlayıp meclis genel kuruluna arz ettiği, Hedefler Kararnamesi ile çelişkili, İslâm ideolojisinden uzak, dinî ve millî değerlerden yoksun olduğu iddia edilen ilk anayasa taslağı tepkiler üzerine geri çekilmiştir. (S. M. Khalid ve M. F. Khan, 2006, s. 309) Ülkenin 1956'da kabul edilerek yürürlüğe giren ilk anayasasında yönetim biçimi 'İslâmî sosyal adalet ilkelerine bağlı bir demokrasi', ismi 'Pakistan İslâm Cumhuriyeti' (Islamic Republic of Pakistan) olarak anılmış ve 'Hakimiyetin Allah'a ait olduğu' beyan edilmiştir. Bu anayasada, 1949 Hedefler Kararnamesi'nde geçen 'düşünce, inanç, ibadet özgürlüğü' gibi temel haklara atıflar yapılmasının yanısıra, 13. maddenin ilk beş fıkrasında 'kişinin ve çocuklarının kendi dininin ya da mezhebinin eğitim-öğretimini alması, dini cemaatlerin kendi öğretim kurumlarını tesis etmeleri' gibi konular din özgürlüğü kapsamında ele alınmıştır.

Halkın beklentilerine cevap verecek şekilde, İslâmî ilkelere de yer verilen anayasada, 25. madde 'Müslümanlar'ın, hayatlarını Kur'an ve sünnete göre tanzim etmelerini, hayatı bu doğrultuda anlamlandırmalarını, Kur'an ahlâkına uygun yaşamalarını, Kur'an öğretiminin zorunlu olmasını' öngörmüştür. Bu doğrultudaki 26. ve 27. maddeler vatandaşlar arasında ırk ve mezhep ayrımı gözetilmemesini, azınlıkların dini ve kültürel haklarının korunmasını gerektirmekte; 28. madde kumar ile tıbbî zorunluluk dışındaki uyuşturucu madde ve alkol tüketimini yasaklamakta; 29. madde ise faiz uygulamasının mümkün olduğunca hızlı biçimde ortadan kaldırılması gerektiğini vurgulamaktadır. Anayasanın 197. maddesi 'Müslüman bir

toplumun yeniden inşasına yardımcı olacak bir İslâm Araştırmaları Enstitüsü kurulması'nı,³ 198. maddesi 'kanunların Kur'an ve sünnete uygunluğunu denetlemekle görevli bir komisyon kurulması'nı önermektedir. (F. Rahman, 1970, s. 276; L. A. Khan ve M. Z. Khan, s. 2; Saqib, 1983, s. 176; Isani ve Virk, 2005, s. 22; A. Ahmed, 1990, s. 299; Saeed, 1995, s. 80) Bu ilk anayasada, devletin resmî dininin İslâm olduğuna dair hiçbir madde bulunmadığı gibi, devlet başkanının Müslüman, meclis başkanının gayri müslim olması istenmiştir. (Khan, 1999, s. 178)

Bazı küçük gruplar Pakistan'ın 'İslâmî' değil, 'Müslüman' bir ülke olarak kurulduğu tezini savunarak anayasada yer alan sınırlı ve yüzeysel İslâmî terimlere de karşı çıkmış ve ülke adının 'Islamic Republic of Pakistan' değil, 'Muslim Republic of Pakistan' olması gerektiğini iddia etmişlerdir. (F. Rahman, 1970, s. 276) Oysa ortada bu grupları rahatsız edecek herhangi bir resmî faaliyet olmadığı gibi, idârî sistem anayasaya göre, yani teorik olarak 'İslâmî' olsa da, uygulamada seküler ve lâiktir. Bu da açıkça göstermektedir ki, anayasada İslâm inancına atıflar yapılmasının asıl amacı ulemâdan gelecek tepkileri önlemektir. Buna rağmen anayasa, 7 Ekim 1958'de seküler kişiliği ve batılı anlayışa yakınlığıyla tanınan General Eyüp Han tarafından 'dinin siyasi beklentilere alet edildiği gerekçesiyle' yürürlükten kaldırılmış ve darbe anayasasına (Martial Law) geçilmiştir. Ülkenin önceki anayasada "Pakistan İslâm Cumhuriyeti" (Islamic Republic of Pakistan) şeklinde ifade edilen adı, bu anayasada "Pakistan" biçiminde değiştirilmiştir. (Misra, 2003, s. 188; A. Ahmed, 1990, s. 300)

23 Ekim 1961'de 'Vakıf Malları Yasası' yürürlükten kaldırılmıştır. Vakıf mallarından elde edilen gelirin bir kısmının din işlerine ve din görevlilerine tahsis edileceği söylenerek vakıflar devletleştirilmiştir. Bu karar, vakıf gelirleriyle ayakta kalan geleneksel din öğretimi kurumu hüviyetindeki medreselere⁴ vurulmuş büyük bir darbedir. Ancak dinî eğilimleri kontrol altına almak ve yayılmasını önlemek amacıyla gerçekleştirilen bu uygulama halk desteğiyle kurulan ve işletilen medreselerin çoğalmasını beklediği ölçüde engelleyememiştir. (Malik, 1989, s. 7; Misra, 2003, s. 200)

B. 1962 Anayasası'nda Din Eğitimi

Eyüp Han, 1 Mart 1962 tarihli yeni anayasayı 8 Haziran 1962 tarihinde yürürlüğe koymuştur. İlk anayasadan pek farklı olmayan, İslâm'ın resmî din

³ Enstitünün kuruluşu ertelendi ve bu maddenin hayata geçirilmesi ancak 1962'de mümkün oldu.

⁴ Pakistan'da bir arada yürütülen geleneksel ve modern öğretim sistemleri ve Pakistan medreseleri hakkında bilgi için bkz. Pakdemirli, M. Nur ve Halit Ev, (2013), "Pakistan'da Geleneksel Eğitim Öğretim Kurumları: Medreseler", *100. Yılında İmam Hatip Liseleri Uluslararası Sempozyumu, 24-25 Kasım 2013*, İstanbul; Pakdemirli, M. Nur ve Halit Ev, (2013), "Din Eğitiminde Geleneksellik ve Modernizm Karmaşası: Pakistan Örneği", *Uluslararası Küreselleşme Sürecinde Din Eğitimi Sempozyumu, 28-30 Kasım 2013*, Eskişehir.

olarak deklare edilmediği ve Pakistan'ın 'demokratik devlet' olarak tanımlandığı bu anayasada ülkenin adı 'Pakistan Cumhuriyeti' olarak değiştirilmiştir. Herhangi bir kanunun İslâm'a aykırı olmamasının gereğini vurgulayan anayasanın 199. maddesi uyarınca tavsiye niteliğinde kararlar alması istenen "İslâm İdeolojisi Danışma Konseyi" (Advisory Council of Islamic Ideology) kurulmuştur. Üç yıllığına atanan 5-12 üyeden oluşan İslâm İdeolojisi Danışma Konseyi'nin görevi 'teklif edilen kanun tasarılarının İslâm'a uygunluğunu denetlemek, hükümete ve yerel yönetimlere İslâm ideolojisi doğrultusunda tavsiyelerde bulunmak ve Pakistan Müslümanlarını İslâmî ilkelere uygun yaşantı konusunda teşvik etmek' biçiminde açıklanmıştır. Ayrıca, anayasanın 207. maddesine dayanarak 'İslâm Araştırmaları Enstitüsü' (Islamic Research Institute) kurulmuştur. Enstitünün görevi 'İslâma akılcı ve liberal yeni bir anlam kazandırmak; İslâmî dinamikleri modern dünyanın entelektüel ve bilimsel gelişmelerine yönlendirmek; İslâm'ın düşünce alanına yaptığı katkıları bilim ve kültüre aktarmak; İslâm tarihi, felsefesi ve hukuku alanındaki araştırmaları desteklemek' şeklinde vurgulanmıştır. (Khan, 1999, s. 178; Saqib, 1983, s. 176; Malik, 1989, s. 7; F. Rahman, 1970, s. 286; Ardel, 1964, s. 503; A. Ahmed, 1990, s. 305; F. Rahman, 2002, s. 13)

İzlediği politika öncelerden farklı olmayan Eyüp Han'ın yönlendirmeleri sonucu her iki kurum üyeleri de modernist ve seküler kimlikli şahıslar arasından seçilmiş ve ulemâdan hiçbiri bu kurumlara dahil edilmemiştir. Muhafazakâr ulemâ sürekli olarak bu kurumlarda görev alabilme mücadelesi vermiş ancak başarıya ulaşamamıştır. Devlet yönetimindeki tutumu lâik ve demokratik olmasına rağmen sosyo-ekonomik olaylara muhafazakâr bir tutumla yaklaşmayı uygun bulan Eyüp Han, hükümet faaliyetlerini istediği çizgide yürütebilmek için ulemâyı baskı altına almak ya da maddi imkânlar sağlamak gibi yöntemlerle etkisizleştirmeye çalışmıştır. (Khan, 1999, s. 179; Saqib, 1983, s. 176; Malik, 1989, s. 8; F. Rahman, 1970, s. 286; Hatiboğlu, 2004, s. 199) Eyüp Han'ın bu tutumları, beklenenin aksine, dinî çevrelerde giderek artan tepkilere dönüşmüştür. Özellikle anayasadaki 'İslâmî' sıfatı düşürülerek ülke adının "Pakistan Cumhuriyeti" olarak değiştirilmesi ulemâ tarafından protesto edilmiştir.

Eyüp Han hükümeti geri adım atarak 1962 anayasasını 24 Ekim 1963 yılında kabul edilen bir kanunla değiştirmiştir. Revize edilen anayasada ülkenin adı tekrar "Pakistan İslâm Cumhuriyeti" olmuştur. Din ve ibadet özgürlüğü ön plana çıkarılarak 'Müslümanların İslâm'ın gereklerini bireysel ya da kolektif olarak yerine getirebileceklerinin' vurgulandığı kanunlarda "Her vatandaş kamu düzeni, ahlâk ve hukuka bağlı olarak kendi dininin gereklerini yerine getirme, kendi kurumlarını oluşturma ve yönetme hakkına sahiptir" denilmiştir. 'Müslümanlar için Kur'an öğretimi ve dini bilgiler içeren din öğretiminin zorunlu olması gerektiği' vurgulanmakla birlikte 'herhangi bir öğretim kurumuna devam eden bir şahsın başka bir kurumda öğrenim görmeye ya da kendi dininden başka bir dinin öğrenimini almaya zorlanamayacağı'

belirtilmiştir. ‘Her dinî cemaat ya da topluluğun kendi özel din öğretim kurumunu tesis etme, yönetme hakkı olduğu’ ifade edilmiştir. (Khan, 1999, s. 179; Saqıb, 1983, s. 176; Malik, 1989, s. 8; F. Rahman, 1970, s. 286; Misra, 2003, s. 188; Isani ve Virk, 2005, s. 23; A. Ahmed, 1990, s. 307) Bu tür kurumların finansal kaynağı olan zekât, vakıf ve cami organizasyonları güvence altına alınmıştır. Dahası, ‘herhangi bir kanunun, dinî cemaat ya da topluluk üyelerinin kendi dinlerinin eğitim-öğretim ve propogandasını yapmasını engelleyecek nitelik taşımaması’ da istenmiştir.

Bu gelişmelerden rahatsız olan General Yahya Han 1962 anayasasını 24 Mart 1969’da yürürlükten kaldırmış ve tekrar askerî yasaları uygulamaya koymuştur. Ancak ulemânın tepkisine ve seküler partilerin protestolarına 1971’de Doğu Pakistan’ın Bangladeş adıyla ülkeden ayrılışını engelleyememesi de eklenince demokrasiye geçiş kararı almıştır. Yönetimi, sosyalist kimliği ile tanınan ve 1967’de kurduğu Pakistan Halk Partisi’nin (Pakistan People's Party - PPP) İslâm, demokrasi, sosyal adalet ve refah içerikli söylemleriyle 1970 seçimlerinin galibi olan Zülfikar Ali Butto’ya devretmiştir. (Khanam,1973, s. 107; Khalid, 2004, s. 181; Salim, 2006, s. 136; Misra, 2003, s. 188)

C. 1973 Anayasası’nda Din Eğitimi

Butto döneminde hazırlanan ve 10 Nisan 1973’te meclisten kabul alarak 14 Ağustos 1973’te yürürlüğe giren 1973 anayasasında İslâmî kesimleri yatıştırmak amacıyla dinî kavram ve hükümler yeniden vurgulanmıştır. Ülke “Pakistan İslâm Cumhuriyeti” (Islamic Republic of Pakistan) biçiminde anılmış ve Anayasa’nın 2. maddesinde İslâm’ın Pakistan’ın resmî dini olduğu ifade edilmiştir.

1956 Anayasası’nda yer alan ‘dinî cemaatlerin kendi öğretim kurumlarını tesis etmeleri’ konusundaki serbesti, 1973 Anayasası’nın 20. maddesinde tekrarlanmıştır. 1962 Anayasası’nda geçen ‘herhangi bir öğretim kurumuna devam eden bir şahsın başka bir kurumda öğrenim görmeye ya da kendi dininden başka bir dinin öğrenimini almaya zorlanamayacağı’ şeklindeki madde dinî uygulamaları da kapsayacak biçimde geliştirilerek 1973 Anayasası’nın 22. maddesinde tekrarlanmıştır. 31. maddede ‘Kur’an ve sünnet temel başvuru kaynağı ve hayat rehberi’ olarak gösterilmiştir. 227. maddede ‘kanunların İslâm’ın emir ve yasaklarına uygun olması gerektiği’ vurgulanarak bunun nasıl yapılacağı açıklanmıştır. 228. maddede “İslâm İdeolojisi Danışma Konseyi” (Advisory Council of Islamic Ideology) “İslâm Konseyi” (Islamic Council) biçimine dönüştürülmüştür. Konseyde sekiz seküler görevli ve beş ulemâ bulunması kararlaştırılmıştır.

Anayasanın 2. bölümünde ‘İslâm din derslerinin Müslüman öğrenciler için 10. sınıfa kadar zorunlu olması, Müslüman olmayan öğrencilerin bunun yerine Pakistan kültür ve tarihine yönelik sosyal bilimler dersleri alması, İslâm dinine ait konuların diğer ders müfredatlarına da entegre edilmesi, dini günlerde radyo ve televizyondan Kur’an yayını yapılması’ gibi kararlar yer almıştır. Yeni hazırlanan ders kitaplarında Pakistan’ın kuruluş ideolojisini oluşturan İslâmî

kimlik vurgusu ön plana çıkarılmıştır. (Federal Law House, 2010, s. 20, 32, 37, 162, 163)

Öte yandan, 1973 Anayasası'nın 37. maddesinde eğitim-öğretimin her kademesine yönelik yaptırımlar sıralanmakla birlikte yükseköğretim konusu da ele alınmış ve 'profesyonel yükseköğretimin her birey için elde edilebilir olması' temel hedef olarak vurgulanmıştır. (Federal Law House, 2010, s. 38) Ancak çelişkili kararlar ve politikalar nedeniyle, Butto döneminde üniversiteler kaliteli yükseköğretim sunma, bilgi üretme ve aktarma gibi ülkenin gelişmesinde kendilerine düşen sorumlulukları gereğince yerine getirememişlerdir. Yükseköğretimdeki çalışmalar genellikle tarım, edebiyat ve sanat alanlarıyla sınırlı kalmıştır. İslâm araştırmaları alanındaki çalışmalar ise dikkate alınamayacak derecede azdır. (Kalim, 1978, s. 152)

1973 Anayasası İslâmî sembollere önceki anayasalara kıyasla daha fazla yer verse ve İslâm'ı ülkenin resmî dini olarak deklare etse de sosyalizm esintisi pekçok maddesinde açıkça görülmektedir. Örneğin, refahı korumak için üretimin ve paylaşımın gerekliliği, işçi sömürsüne son verilmesi, geçmişe yönelik suçların ve suçluların affı, tutuklu hakları, düşüncüyü açıklama ve eylem yapma özgürlüğü, özel mülklerin ücretsiz olarak kamu yararına açılabilmesi, meclis kararıyla kişisel mülklere el konabilmesi ya da istenen kişilere devredilebilmesi gibi konular anayasada geniş yer almaktadır. (Federal Law House, 2010, s. 20-163)

Butto hükümeti, durumun farkında olan ve tepki gösteren ulemâyı yatıştırmaya yönelik bazı tedbirler almıştır. Bu bağlamda, anayasanın 105. ve 260. maddelerine 1974'te eklenen 'Hz. Muhammed'i son peygamber olarak kabul etmeyenlerin Müslüman kabul edilemeyeceği' şeklindeki ifade dayanak yapılarak Ahmedîler İslâm dışı topluluk ilan edilmiştir. (Malik, 1989, s. 8; Khan, 1999, s. 179; Hayes, 1987, s. 54; Ali, 2009, s. 29; Misra, 2003, s. 188) Aynı yıl, Kur'an'ı çeşitli dillere çevirmek, İslâmî kaynakları ücretsiz dağıtmak, vaizler yetiştirip ihtiyaç duyulan yerlere göndermek, konferanslar düzenlemek, İslâmî alanlardaki başarılı çalışmaları ödüllendirmek gibi faaliyetleri yürütmek üzere 'Diyanet İşleri Bakanlığı' (Ministry of Religious Affairs) kurulmuştur. Temel amacı "Pakistan Müslümanlarının Kur'an ve sünnete uygun yaşamalarını sağlamak" şeklinde ifade edilen bakanlık üç bölüme ayrılmıştır: 'Hac' bölümü, hac organizasyonları, 'Tebliğ' bölümü, İslâm'ın propogandası, 'İslâmizasyon' bölümü, Kur'an'ın basımı ve halkın İslâmîleştirilmesi gibi konularla ilgilenmek üzere görevlendirilmiştir. (Khan, 1999, s. 179; Salim, 2006, s. 136; Saeed, 1995, s. 80)

Butto'nun uygulamaya yansımayan, manevra ve ulemâyı pasifleştirme stratejileri olarak kabul edilen bu çalışmaları sonuçsuz kalmıştır. Gerçek bir değişim isteyen dinî gruplar 1977'de dokuz partinin ittifakıyla kurdukları 'Pakistan Millî Birlik' (Pakistan National Alliance - PNA) partisinin çatısı altında 'Nizâm-ı Mustafa' sloganıyla biraraya gelmişlerdir. Ancak yapılan seçimlerden Butto'nun galip çıkması ve oylarının % 62'si geçersiz sayılan

PNA'nın şaibeli seçim sonuçlarını reddetmesiyle her iki kesim arasında askerî desteğe yönelik çetin bir mücadele başlamıştır. (Malik, 1989, s. 8; Khan, 1999, s. 180; Misra, 2003, s. 188) General Ziya'ül Hak, Butto'nun İslâm'a aykırı yaşantısını, ülkeyi sosyalizme sürüklemesini ve yaşanan siyasi çekişmeleri gerekçe göstererek 1977'de askerî darbe yapmış ve 1973 Anayasası'nı askıya almıştır. Mücadeleyi kazanan taraf dinî gruplar olmuştur. (Salim, 2006, s. 131)

D. Şeriat Kanunu ve İslâmîleştirme Süreci

General Ziya'ül Hak devlet politikaları, hukuk, ekonomi, bilim ve kültür başta olmak üzere ülkede tüm kurumlarıyla yönetimin ve toplumun sistematik olarak İslâmîleştirilmesi sürecini başlatmıştır. İslâmîleştirme konusunda tavsiyesi alınmak üzere, daha önce kurulan İslâm İdeolojisi Konseyi'nin (Islamic Ideology Council) beş ulemâya karşılık sekiz seküler şeklinde düzenlenen üye sayısı sekiz ulemâya karşılık altı seküler olacak şekilde yeniden organize edilmiştir. Atılan ilk ve en önemli adım budur. Çünkü İslâmîleştirme, bu konseyin 1978'de hazırladığı 'İslâmî Toplumun Kuruluşu' (Establishment of an Islamic Society) adlı program doğrultusunda yapılmıştır. İki bölümden oluşan İslâmîleştirme programının ilk bölümünde ekonomik sistem ve hukuk sistemi, ikinci bölümünde medya-basın-yayın, din hizmetleri, devlet kurumları, askerî ve sivil servisler, eğitim-öğretim, araştırma, bilim, teknoloji gibi çeşitli alanlara yönelik yenilikler mevcuttur. (Nasr, 2004, s. 196; Talbani, 1996, s. 66; Malik, 1989, s. 9; Nayyar, 1998, s. 240; Khan, 1999, s. 180; Hayes, 1987, s. 100; Misra, 2003, s. 188; Ali, 2009, s. 30; Salim, 2006, s. 131)

Öncelikle ekonomik sistem ve hukuk sistemi ele alınmış, bu bağlamda faizsiz bankacılık sektörü ile zekât müessesesinin kurumsallaşması sağlanmıştır. Zekât ve oşür müessesesi hayata geçirilmiş, fakir ve muhtaçlara yardım amacıyla 1980'de Beytü'l-Mal kurulmuştur. Müslümanların banka hesaplarından kesilen zekâtın Merkezî Zekât İdaresi ve zekât komiteleri tarafından gerekli yerlere ulaştırılması kararlaştırılmıştır. Zekât fonunun % 10'unun ihtiyacı olan medreselere ve medrese öğrencilerine dağıtılması hedeflenmiştir. Bu hedefe tam olarak ulaşılamasa da, 1980-1984 sürecinde fonun % 3.5'i ve 1985'de % 9.4'ü medreselere dağıtılmıştır. Ancak özellikle Sind bölgesinde, şeriate uygun olmadığı ya da kendi zekât gelirlerini azalttığı için tepki gösteren ve fondan yardım kabul etmeyen medreseler olmuştur. (Bano, 2007, s. 51; Nasr, 2004, s. 196; Talbani, 1996, s. 66; Malik, 1989, s. 12; Nayyar, 1998, s. 240; Khan, 1999, s. 180; Hayes, 1987, s. 100; Misra, 2003, s. 188; Ali, 2009, s. 30; Salim, 2006, s. 131)

Hukuk sisteminin İslâmîleştirilmesine yönelik olarak Anayasa Mahkemesi'ne (Supreme Court) bağlı 'Şeriat Temyiz Mahkemesi' (Sharia Supreme Court) ile beş hâkim ve üç İslâm âliminden oluşan 'Federal Şeriat Mahkemesi' (Federal Sharia Court) kurulmuştur. 1988 yılında Şeriat Kanunu (Sharia Ordinance) yürürlüğe girmiş, böylece İslâm hukuku Pakistan'ın üst hukuku ve hukuk kaynağı olmuştur. Ancak altyapısı hazırlanmadan çıkarılan bu

kanunlar tam olarak uygulanamamış ve hukuku İslâmîleştirme politikası başarıya ulaşmamıştır. Bunda, kanunların hazırlanma aşamasında görüşlerine başvuru alan âlimlerin halkın eğitim-öğretim seviyesini ve ihtiyaçlarını dikkate almaması, İslâm'ın temel kaynaklarından hareket etmek yerine kişisel yorumları dayatması, lâik ve seküler düşünce yapısına sahip bir kısım yöneticilerin işi yavaşlatması ve karşıt görüşlü kitlelerin protestoları etkili olmuştur. (Bano, 2007, s. 51; Nasr, 2004, s. 196; Talbani, 1996, s. 66; Malik, 1989, s. 22; Nayyar, 1998, s. 240; Khan, 1999, s. 180; Hayes, 1987, s. 100; Misra, 2003, s. 207; Ali, 2009, s. 30; Salim, 2006, s. 131)

İslâmîleştirme faaliyetlerinden ve dinî grupların desteklenmesinden rahatsız olan ve 1981'den itibaren Pakistan Halk Partisi'nin öncülüğünde 'Demokrasiyi Yenileme Hareketi' adı altında birleşen lâik kesimler mücadelelerini arttırmışlardır. Ziya'ül Hak'ın 1988 yılında âni ölümünün ardından hareket güç kazanırken, 'Pakistan Millî Birlik' (Pakistan National Alliance - PNA) partisi adı altında çalışmalarını yürüten dinî oluşumlar zafiyete uğramıştır.

İslâmîleştirme kararlarının yürürlükten kaldırıldığı kısa süreli Benazir Butto döneminden sonra Ziya'ül Hak taraftarı Navaz Şerif başbakan olmuş⁵ ve Pakistan Meclisi 1991'de, Pakistan toplumunun tüm kesimleriyle tedricen İslâmî topluma dönüştürülmesini ve halkın Kur'an ve sünnete uygun yaşamasını temin amacıyla Şeriat Kanunu'nu tekrar yürürlüğe koymuştur. Bu kanun çerçevesinde kurulan iki komisyon hukuku, ekonomiyi ve eğitim-öğretimi Ziya'ül Hak'ın bıraktığı yerden İslâmîleştirmeye yönelik teklifler hazırlamakla görevlendirilmiştir. Bu teklifler doğrultusunda Kur'an ve sünnete uygun kanunlar çıkarılarak İslâmî prensiplere uygun bir hukuk sistemi oluşturulmaya çalışılmıştır ki, bunlar daha ziyade ceza hukuku alanındadır. Daha alt düzeyde adaletin tesisi için de Kadı Mahkemeleri kurulmuştur. (Mansoor, 2005, s. 62; Institute of Policy Studies, 2002, s. 18)

Günümüzde Pakistan'da, uygulamaya pek yansımaya da resmî açıdan bakıldığında, üst hukuk kaynağı olarak tasarlanan bir Şeriat Kanunu hâlen vardır. Anayasa olarak da, 1973 Anayasası ve bu anayasaya çerçevesindeki eğitim-öğretimle ilgili kanunlar, kararname ve yönetmelikler hâlen yürürlükte.

II. Yönetmeliklerde Din Eğitimi

Pakistan'da din eğitimini ilgilendiren en önemli düzenlemeler Pervez Müşerref hükümeti (1999-2008) tarafından çıkarılan yönetmeliklerdir.

---

⁵ İslâmî partiler 1988, 1990, 1993, 1997, 2008 seçimlerinde iktidar olacak derecede önemli bir varlık gösterememişlerdir. Çünkü Pakistan'ın politik arenasında dinî kimliği kullananlar sadece onlar değildir. Pakistan'ın kuruluş yıllarından itibaren tüm politik liderler ve generaller söylemlerinde din adamlarından daha ziyade 'İslâm' vurgusu yapmışlardır. Bu vurgu iktidara gelişi kolaylaştırmış ama politikayı şekillendiren kalıcı ve güçlü bir etki oluşturmamıştır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Misra, 2003, s. 189; Salim, 2006, s. 143.

Geleneksel öğretim sisteminde ve medreselerde reform yapmaya odaklanan Pervez Müşerref hükümeti, daha önceki hükümetler döneminde ortaya atılan, ancak yönetim değişikliği sonucu askıya alınan ‘model medreseler’ kurulması önerisini ve hazırlanan ‘model program’ı yeniden gündeme almış ve bunu gerçekleştirmek amacıyla bazı yönetmelikler çıkarmıştır.

2001 yılında çıkarılan ilk yönetmelik medreselerin seküler derslere yer vermesi ve model olarak Karaçi, İslamabad ve Sukkur’da programlarında İngilizce, matematik, bilgisayar, fen bilimleri, sosyal bilimler, ekonomi, hukuk alanlarına yönelik seküler dersler bulunan üç medrese kurulmasına, ikinci yönetmelik ise yabancıların medreseye girişini kontrol etmeye yöneliktir. 2002 yılında aynı hükümet tarafından çıkarılan ‘medrese kayıt ve düzenleme yönetmeliği’ ile eski medreseler kurullara kayıtlı olmaya zorlanmış, yeni medreselerin kayıtsız açılmayacağı vurgulanmış ve medreselere finansal kaynaklar konusunda şeffaflık önerilmiştir. (Salim, 2006, s. 132; T. Rahman, 2006a, s. 19; T. Rahman, 2006b, s. 14; Rahman ve Bukhari, 2005, s. 65; Rahman ve Bukhari, 2006, s. 333; Fair, 2009, s. 40)

Bu yönetmelikler kapsamında, programında seküler derslere yer veren medreselere bu dersleri verecek öğretmenlerin maaşlarının ödenmesi, hazırlanacak ders kitaplarının maliyetinin karşılanması, eğitim-öğretimle ilgili malzeme ve materyal ihtiyaçlarının giderilmesi konusunda Eğitim ve Diyanet İşleri Bakanlıklarının işbirliğiyle finansal destek verilebileceği açıklanmıştır. (Salim, 2006, s. 144; T. Rahman, 2006a, s. 19; T. Rahman, 2006b, s. 94; Rahman ve Bukhari, 2005, s. 65; Rahman ve Bukhari, 2006, s. 333; Fair, 2009, s. 45)

Ancak bu yönetmelikler ve öneriler hükümete güvenmeyen ve işlerine devlet müdahalesi istemeyen pek çok medrese tarafından protesto edilmiştir. Yönetmelikleri askıya alan hükümet, medreselerin ‘otonomilerinin korunması, programlarının kendi uzmanlarınca hazırlanması ve özel sektöre ait din öğretimi kurumlarının medrese kurullarına bağlı olmaya zorlanmaması’ şeklindeki koşullarını, prensipte de olsa, kabul etmek zorunda kalmıştır. (Salim, 2006, s. 144; T. Rahman, 2006a, s. 19; T. Rahman, 2006b, s. 94; Rahman ve Bukhari, 2005, s. 65; Rahman ve Bukhari, 2006, s. 333; Fair, 2009, s. 82)

2001’de çıkarılan yönetmeliklere dayanarak Karaçi, İslamabad ve Sukkur’da hükümet tarafından kurulan model medreseler 2003-2004 öğretim yılında eğitim-öğretime açılmıştır. Mevcut medreselere bu medrese sisteminin örnek alınması önerisi yapılmıştır. Çok geçmeden, Mayıs 2004’te, bu öneriye olumlu cevap veren medrese sayısı 105’e, bu tür medreselerde öğrenim gören talebelerin sayısı 24.784’e yükselmiştir. (Rahman ve Bukhari, 2005, s. 66; Ali, 2009, s. 106; Fair, 2009, s. 41)

Hükümet, medreselere daha önce yaptığı ‘seküler dersleri verecek öğretmenlerin maaşlarının ödenmesi ve hazırlanacak ders kitaplarının maliyetinin karşılanması’ konusundaki finansal destek teklifini yenilemiştir. (Rahman ve Bukhari, 2005, s. 65; Ali, 2009, s. 106; Fair, 2009, s. 41) Ancak

bunu yaparken, seküler dersler için ihtiyaç duyulan 31 bin öğretmenin maaşı ve yüzbinlerce ders kitabının basımı için önceden planlanması gereken finansal yardım paketi hazırlama sürecini ihmal etmiştir. Dahası, reform programının uygulanmasını güçleştiren ekol ve mezhep farklılıklarını dikkate almayarak ulusal öğretim programını olduğu gibi medreselerde uygulamak istemiştir. Sonuçta, dış baskıların etkisiyle politik manevralar gereği çıkarılan yönetmeliklerin uygulamaya yansımaları son derece sınırlı olmuş ve bu doğrultuda yürütülen çalışmalardan beklenen oranda başarı sağlanamamıştır. (Rahman ve Bukhari, 2005, s. 69; Kronstadt, 2004, s. 6) Bununla birlikte, tepkilere rağmen yürürlükten kaldırılmayan yönetmelikler, eski medreselerin büyük bir kısmı tarafından ciddiye alınmasa da uzun vâdede medreselerin artış hızını yavaşlatmıştır. (Blanchard, 2007, s. 5; Rahman ve Bukhari, 2006, s. 333; Ali, 2009, s. 48; Fair, 2009, s. 82)

SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Geleneksel ve modern öğretim sistemlerinin birlikte yürütüldüğü Pakistan’da din eğitiminin ulusal hukuk açısından yasal dayanaklarını oluşturan kanun, kararname ve yönetmelikler ile bunların uygulamaya yansımalarını incelediğimiz bu araştırmada tespit ettiğimiz temel hususlar şunlardır:

İslâm devleti olma iddiasındaki Pakistan’da kuruluşun günümüze değin İslâm ideolojisinin ön planda tutulmasının asıl nedeni, farklı dillere ve etnik unsurlara sahip bölge halkını din ortak paydasında bir arada tutarak ülkenin parçalanmasını engellemektir. Geleneksel İslâmî kültürün baskın olduğu bölgede istediğini vererek yada vermiş görünerek halkın hükümetle çatışmasını önlemek başka bir neden olarak gösterilebilir. Nitekim hemen her yönetim değişikliğinde yap-boz tahtasına dönen kanun, kararname ve yönetmelikler ülkenin kuruluş ideolojisine samimiyetten uzak şekilde atıfta bulunsa da bunların din eğitimi uygulamalarına yansıma biçimleri dönemin ihtiyaçları ve hükümetlerin, bürokratların anlayışları doğrultusunda olmuştur. Dolayısıyla din eğitimi ve eğitimcileri kimi zaman baskılanmış, kimi zaman desteklenmiş, ülke bu çelişkiler yumağından bir türlü kurtulamamıştır.

Pakistan’da çeşitli hükümetler tarafından hazırlanıp yürürlüğe sokulan tüm kanun ve kararname Müslüman halkı İslâm ideolojisine uygun yaşama konusunda teşvik etmiş ve mezheplere göre din eğitim-öğretiminin özgürlüğü ilkesini savunmuştur. Ancak bu bağlamdaki yazılı ve sözlü ifadeler genellikle teoriden ibaret kalmış, çoğu zaman eğitim-öğretim uygulamalarına gereğince yansımamıştır. Bu alanda yapılan iş, eğitim-öğretimin her kademesinde kullanılan ders kitaplarında İslâmî kimlik vurgusunun belirgin biçimde ön plana çıkarılmasından ibarettir. Öyle ki, dil ve sosyal bilim alanlarındaki derslerin müfredatlarında da peygamberlerin, hulefa-i râşidînin, Hint altkıtası fâtiplerinin, ulemânın hayatına bu bağlamda örnek şahsiyetler olmaları bakımından geniş yer verilir. Bununla birlikte, ‘711-1707 tarihleri arasında İslâm’ın bölgedeki yayılışı, Hindu-Müslüman ayrışması, Pakistan’ın İslâm ideolojisiyle kuruluşu, İslâm ve Pakistan sevgisi, tevhid inancı, dinî değerlere saygı, İslâm kardeşliği’

gibi konular işlenir. Yeni nesillerin ülkenin kuruluş ideolojisi etrafında kenetlenmeleri için, seküler kişiliğe sahip olan Cinnah, ders kitaplarında öğrencilere ‘teokratik ülke idealiyle hareket eden dindar bir Müslüman’ olarak tanıtılır. Böylece, hem Pakistan’ın siyasi ideolojisi pekiştirilmiş, hem de devlete yönelik iç tehditler engellenmiş olur.

Yasalar gereği Müslüman öğrenciler için zorunlu olan İslâm din derslerinin müfredatı, ders kitapları ve sınav soruları ise ‘Cambridge’ üniversitesi oryantalistlerine hazırlanmıştır. İslâmî terimleri ve konuları tamamen oryantalistlerin bakış açısıyla ele alan bu kitaplar İslâm anlayışıyla bağdaşmayan hatalı bilgi ve yorumlara yer vermekte, öğrencilerin zihinlerinde dine karşı birtakım şüpheler uyandırmaktadır.

Bu dersleri yeterli görmeyen Müslüman halkın yoğun şekilde rağbet ettiği medreselerin durumu da vahimdir. 1961’de ‘Vakıf Malları Yasası’nın yürürlükten kaldırılmasıyla ilk darbeyi alan medreseler Butto hükümeti’nin (1971-1977) sosyalist politikaları neticesinde ‘kamulaştırma’ya mâruz kalmıştır. Ziya’ül Hak döneminde (1977-1988) nispeten rahatlayan ve sayıca çoğalma imkânı bulan medreseler Pervez Müşerref döneminde (1999-2008) dayatmalı reform baskıları ile karşılaşmıştır.

Aslında medrese öğretim elemanlarının % 58’i, öğrencilerin % 65’i programa modern bilimlerin eklenmesi doğrultusunda bir medrese reformuna taraftardır. Buna karşı olan kesim de modern bilimlerin ilk ve ortaöğretim düzeyindeki medreselerde başlangıç düzeyinde verilmesi gerektiğini kabul eder. Ancak geleneksel eğitim-öğretim sektörünü tam olarak anlamaktan uzak, halkın medrese geleneğine sahip çıkmasından ve medreselerin halk üzerindeki etkisinden rahatsız olan bir kısım bürokratlarca hazırlanan yönetmelikler ve devlet eliyle gerçekleştirilmek istenen değişimler, çalışmalara dahil edilmeyen medrese mensupları tarafından büyük ölçüde kulak ardı edilmiştir. Bir başka deyişle, ulemânın karar mekanizmasının dışında bırakılması sonucu hükümet yetkililerine karşı oluşan şüphe ve tereddütlere tepeden inme reform dayatmaları da eklenince medrese çevrelerindeki tepki ve direnç de artmış ve taraflar kısır döngü içerisine girmiştir.

Ziya’ül Hak dönemi hariç tutulursa, Pakistan’da İslâmî kimlikle tanınan şahıslar yönetimin etkin mevkilerinde ve üst düzeyde oluşturulan komisyon, konsey ve enstitülerde etkin biçimde görev alamamışlardır. Hukuk ve eğitim-öğretim terminolojisinde ‘İslâmî’ sözcüğünü kullanmanın dışında kayda değer önemli bir faaliyet de yapılmamıştır. Ülkenin önemli düşünürlerinden Fazlur Rahman’ın ifadesiyle âdeta ‘Pakistan’ın Müslüman bir ülke olarak kurulmuş olması yeterli görülmüş, eğitim-öğretime İslâmî eğilim verme girişimleri hukukî ve siyasî sloganlardan ve oyalamalardan öteye geçememiştir’. Bu durum değişmediği sürece yönetimler değişse de din eğitimi üzerine yürütülen tartışmalar bitecek gibi görünmemektedir. Oysa Pakistan’ın hem geleneksel hem de modern din öğretimi alanındaki kemikleşmiş sorunların çözümü için ciddi bir revizyona ihtiyaç vardır ve bunu gerçekleştirmenin yolu tüm

kesimlerin karara dâhil olacağı bir ‘ortak akıl’ oluşturmaktan geçer. Sorunların çözümü için karşılıklı önyargılar ve dayatmalar yerine iyi niyetle ve çözüm odaklı hareket edilmesi şarttır.

KAYNAKLAR

AHMED, Aziz (1990), *Hindistan ve Pakistan’da Modernizm ve İslam*, (çev. Ahmet Küskün), Yöneliş Yayınları, İstanbul.

ALİ, Saleem, H. (2009), *Islam and Education: Conflict and Conformity in Pakistan’s Madrassahs*, Oxford University Press, Karachi.

ARDEL, Ahmed (1964), “Pakistan” Maddesi, *MEB İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 9, ss. 499-503.

BANO, Masooda (2007), “Beyond Politics: The Reality of a Deobandi Madrasa in Pakistan”, *Journal of Islamic Studies*, Cilt: 18, Sayı: 1, ss. 43-68.

BLANCHARD, Christopher M. (2007), “Islamic Religious Schools, Madrasas: Background”, *CRS Report for Congress, RS21654*.

FAIR, C. Christine (2009), *The Madrassah Challenge: Militancy and Religious Education in Pakistan*, Vanguard Books Press, Lahore.

FEDERAL LAW HOUSE (2010), *Constitution of Pakistan 1973*, Second Revised Edition, Federal Law House, Rawalpindi-Lahore.

GÜNER, İbrahim - ÖZCAN, Azmi - BİRİŞİK, Abdülhamit (2007), “Pakistan” Maddesi, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 34, ss. 146-149.

HATİBOĞLU, İbrahim (2004), *İslam Dünyasının Çağdaşlaşma Serüveni*, Hadisevi Yayınları, İstanbul.

HAYES, Louis D. (1987), *The Crisis of Education in Pakistan*, Vanguard Books Press, Lahore.

INSTITUTE OF POLICY STUDIES, (2002), “Pakistan: Religious Education Institutions”, *Institute of Policy Studies Task Force Report*, Institute of Policy Studies Publications, Islamabad.

ISANI, Usman Ali ve VİRK, Mohammad Latif (2005), *Higher Education in Pakistan*, National Book Foundation, Islamabad.

KALIM, M. Sıddıq (1978), *Pakistan: An Educational Spectrum*, Arslan Publications, Lahore.

KHALID, Salim Mansur ve KHAN, M. Fayyaz (2006), “Pakistan: The State of Education”, *The Muslim World*, Sayı: 96, ss. 305-322.

KHALID, Tanveer (2004), *Islamization in Pakistan: A Political and Constitutional Study From 1947-1988*, (Ph.D. Thesis), University of Karachi Political Science, Karachi.

KHAN, Adeel (1999), “Ethnicity, Islam and National Identity in Pakistan”, *South Asia: Journal of South Asian Studies*, Cilt: 22, Sayı: 1, ss. 167-182.

KHAN, Liaquat Ali ve KHAN, Muhammad Zafrulla, *Pakistan’s Fundamentals of Freedom*, Government of Pakistan Press, Karachi.

KHANAM, Akhtar (1973), *The Role of Islam in the Governance of Pakistan*, (Ph.D. Thesis), University of Karachi Political Science, Karachi.

KRONSTADT, K. Alan (2004), "Education Reform in Pakistan", *CRS Report for Congress, RS22009*.

MALIK, S. Jamal (1989), "Islamization in Pakistan 1977-1985 The Ulama and Their Places of Learning", *Islamic Studies*, Cilt: 28, Sayı: 1, ss. 5-28.

MANSOOR, Sabiha (2005), *Language Planning in Higher Education*, Oxford University Press, Karachi.

MELLOR, Warren L. (1985), "A Management Ideology for Education in Pakistan", *Priorities in Educational Development in Pakistan: Report of An International Seminar held at Allama Iqbal Open University, Islamabad, 7-9 September 1983*, (ed. Warren L. Mellor ve M. Athar Khan), Centre for International Education and Development, University of Alberta Press, Edmonton.

MISRA, Ashutosh (2003), "Rise of religious parties in Pakistan: Causes and prospects", *Strategic Analysis*, Cilt: 27, Sayı: 2, ss. 186-215.

MULLICK, Fatima ve MEHRUNNİSA, Yusuf (2009), *Pakistan: Identity, Ideology & Beyond*, Quilliam Foundation Press, London.

NASR, Vali (2004), "Military Rule, Islamism and Democracy in Pakistan", *The Middle East Journal*, Sayı: 58, ss. 195-209.

NAYYAR, A. H. (1998), "Madrasah Education Frozen in Time", *Education and the State: Fifty Years of Pakistan*, (ed. Pervez Hoodbhoy), Oxford University Press, Karachi, ss. 216-240.

PAKDEMİRLİ, M. Nur ve EV, Halit (2013), "Pakistan'da Geleneksel Eğitim Öğretim Kurumları: Medreseler", *100. Yılında İmam Hatip Liseleri Uluslararası Sempozyumu, 24-25 Kasım 2013*, İstanbul.

PAKDEMİRLİ, M. Nur ve EV, Halit (2013), "Din Eğitiminde Geleneksellik ve Modernizm Karmaşası: Pakistan Örneği", *Uluslararası Küreselleşme Sürecinde Din Eğitimi Sempozyumu, 28-30 Kasım 2013*, Eskişehir.

RAHMAN, Fazlur (1970), "Islam and the Constitutional Problem of Pakistan", *Studia Islamica*, Sayı: 32, ss. 275-287.

RAHMAN, Fazlur (2002), *İslâm ve Çağdaşlık*, (çev. Alparslan Açıkgenç, M. Hayri Kırbasoğlu), Ankara Okulu Yayınları, Ankara.

RAHMAN, Khalid ve BUKHARİ, Syed Rashad (2006), "Pakistan: Religious Education and Institutions", *The Muslim World*, Sayı: 96, ss. 323-339.

RAHMAN, Khalid ve BUKHARİ, Syed Rashad (2005), "Religious Education Institutions: Present Situation and the Future Strategy", *Policy Perspectives*, Cilt: 2, Sayı: 1, ss. 55-81.

RAHMAN, Tariq (2006a), "Denizens of Alien Worlds: A survey of the Education System of Pakistan", *Journal of Islamic Studies*, Cilt: 17, Sayı: 2, ss. 238-243.

RAHMAN, Tariq (2006b), *Denizens of Alien Worlds: A Study of Education, Inequality and Polarization in Pakistan*, Oxford University Press, Karachi.

SAEED, İmtiaz Ahmed (1995), “Pakistan’da Dini Hayat”, *I. Din Şûrası Tebliğ ve Müzakereleri*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, s. 80.

SALIM, Ahmad, (2006), “Education and Ideological Crossroads in Pakistan”, *History and Education in South Asia*, (ed. İmtiaz Alam), SAPANA Press, Lahore, ss. 136-152.

SAQIB, Ghulam Nabi (1983), *Modernization of Muslim Education in Egypt, Pakistan and Turkey: A Comparative Study*, Islamic Book Service, Lahore.

TALBANI, Aziz (1996), “Pedagogy, Power, and Discourse: Transformation of Islamic Education”, *Comparative Education Review*, Cilt: 40, Sayı: 1, ss. 66-82.